

МАГДАЛИНА СТАНЧЕВА (София)

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ СРЕДЕЦ — СОФИЯ И РИМСКА СЕРДИКА

Формирането на българския средновековен град се е извършило при различни условия в различните райони на българската държава. Тези различни условия се предизвикват както от обстоятелствата на създаването и развитието на дадено селище, така и от времето на неговото възникване — скоро след създаването на българската държава в 681 г. или по-късно, при нейното териториално разширение.

Особено в епохата на Първата българска държава обликът и характерът на селищата, които вече имат градско съдържание е твърде различен. Независимо от общите черти на материалната култура, наложени от вече изграденото етническо единство на българските славяни, съществени са различията между столиците, изградени главно с грижата на централната държавна власт и постепенно оформящите се селища от типа например на укрепеното селище при с. Цар Асен или градовете крепости като Перник. През епохата на Втората българска държава вече напълно наложените обществено-икономически условия на зрелия феодализъм заличават в значителна степен тези различия. И все пак и в тази късна епоха се отделят по своя облик и характер българските градове, създадени върху късно-римски или ранно-византийски центрове. Но и в този случай съществува разлика между тези средновековни градски селища, които са разположени в територията на изоставени късно-антични градове като например Ескус и от друга страна градове с непрекъснат живот, независимо от смената на тяхното население и политическите граници, в които те продължават да съществуват като например Сердика—Средец, Одесос—Варна, Филипополис—Пловдив и др.

Трябва веднага да се каже, че въпросите на средновековната култура на тези градове са още съвсем слабо проучени. Това проучване е затруднено, защото в повечето случаи продължилият и през епохата на турското владичество живот е унищожил тъкмо българския средновековен град, оставяйки по-незасегнатата лежащата под него римска основа. И тук именно е особено трудно да се долови вращаването на средновековното върху късно-античното.

Ние ще се опитаме да засегнем някои проблеми на средновековния Средец,

днешна София, опирайки се на археологически наблюдения, извършвани в продължение на повече от дванадесет години — години, през които усиленото строителство в централната част на българската столица създаде условия за това. Наистина, тези наблюдения не са достатъчни за възстановяването на една по-цялостна картина. Но те са твърде показателни и според нас позволяват да се правят известни изводи.

Ето, преди всичко, нахвърлено само с няколко думи, положението на Сердика в късно-римската епоха. Планирана, благоустроена и укрепена по образа на римските провинциални градове, Сердика изживява по времето на Константин Велики един от своите най-блякави периоди. Наред с някои запазени по-стари монументални сгради, тук се издигат сега много нови и забележителни постройки като ротондата Св. Георги, октогоналната сграда източно от нея, обширни обществени сгради, богато украсени с мозайки, няколко църкви във и извън стените на града. В околността ѝ са разположени цветущи имения. Опустошителното хунско нашествие в средата на V век прекъсва живота на някои от тях, както това показват последните археологически разкопки. Градът също получава тежки рани. Но в непродължително време той е възстановен. Възстановени са водопроводите, поправени са някои обществени сгради, край източната крепостна стена е издигната нова базилика на мястото на разрушената по-стара църква, а сред големия некропол, над развалините на старата гробнична църква е изградена монументалната трикорабна кръстовидна базилика с купол Св. София. Крепостните стени се обличат отвън с тухлен пояс, едновременно с който се изграждат триъгълни кули. Богатите сводести гробници от епохата потвърждават, че благосъстоянието на Сердика е възстановено.

Наистина, както ни осведомяват изворите, тревожната вест за готвеният от славяни и авари поход на юг към Тесалоника изплашва някои богати сердикийци. Но градът продължава да живее и няма никакви основания да го счистаме изоставен пред славянските вълни. Нещо повече, до сега в околността на София не са открити следи от раннославянско селище. Разбира се, такава възможност не може да се изключи. В самия град само два—три къса керамика и едно цяло съдче могат да се датират в VIII век или малко по-рано. Те могат да се свържат с мирна инфилтрация на славянски елемент, но това в никакъв случай не е масово явление — такива данни не съществуват. Градът е византийски до неговото превземане от хан Крум в 809 г. При това той не е само отбранявана от византийски гарнизон крепост, а приютивява и многобройно гражданско население. Това личи и от сведението на Теофан, че при влизането си в Сердика Крум избил и много граждани.

В такова положение, изглежда, градът се е запазил до похода на хан Крум към югозападните земи, при който, през пролетта на 809 г., той е бил обсаден и превзет. За това преломно събитие историческите и археологически сведения не се покриват.

Според Теофан крепостните стени на Сердика са били унищожени от войските на Крум, а гарнизонът от 6000 войници и много граждани избити. Казва се дори, че самият град е разрушен. По отношение на крепостните стени има сериозни основания да се отхвърли напълно това твърдение. Дори и обсадата им да е причинила известни разрушения, те са били бързо поправени. Не се установяват нито промени на трасето, нито преизграждане из основи. Почти навсякъде е запазен вътрешният пояс на стената, граден в *opus mixtum*, а на много места се пази и външният тухлен пояс, заедно със съвремените нему триъгълни кули. При една от ъгловите кули на крепостната стена и в помещенията за охраната, построени при нея, се установи твърде плътен културен пласт, който се датира със сигурност в IX—X век. Керамиката в този пласт е твърде близка до намираната в старобългарските центрове на епохата, но освен това определено показва голямо сродство с моравската керамика от IX—X век. Характерно е отсъствието на сивата керамика с излъскани ивици — нито един фрагмент. Устойчивостта, която средновековният Средец показва при продължителните византийски обсади в края на X и началото на XI век и при тримесечната турска обсада в края на XIV век потвърждава, че крепостните му стени са били в отлично състояние.

Но освен крепостната стена, чието запазване може да се обясни с грижата за отбраната на града вече като български, ние установяваме, че ротондата Св. Георги продължава да съществува в същия вид, в който я заварват българите при завладяването на града — унищожаването на нейните странични отделения е станало преди VI век, както това се документира с гробни находки с монети. Почти същото може да се каже и за трикорабната базилика Св. София. За съжаление, това са двете единствени оцеляли до днес сгради от късно-римската епоха. Но тук се явяват косвени свидетелства, които показват, как завоевателите българи са се отнесли към заварения град. При нико от трите изцяло разкопани инсули на Сердика не се откриха, върху или в развалините на големите архитектурни комплекси, които знаем, жилища от типа на полуземлянките, известни от селища от Първата българска държава в Северна България. Следи от такива жилища от епохата IX—X век не са открити и при многобройните спасителни археологически проучвания в различни участъци на Сердика. Ние не само че не откриваме този тип примитивно жилище, устроено без оглед на съществуващите сгради или върху техните развалини, ние не откриваме и т. н. „варварски“ преграждания и преустройства, при които в обширните полуразрушени зали се ограждат грубо малки помещения, както е например в Ескус. Не се откриха също така досега каквито и да е следи от жилища от епохата на Първата българска държава, устроени върху платното на античните улици.

И така, изложените съвсем накратко факти и съображения налагат да се приеме, че, влизайки като завоеватели в Сердика, българите не са разрушили града, а са се настанили и използвали голяма част от сградите така, както

са ги заварили. Това е толкова по-естествено и приемливо, като се има предвид: 1) че завладяването на Сердика не е станало в първите десетилетия след създаването на българската държава, а в период, когато тя е укрепнала и насочена към трайно териториално разширение за присъединяване на населени със славяни земи; 2) че българите вече отдавна са познавали и имали възможност да оценят старите укрепени градове; 3) че градът е бил жив, обитаем и следователно използваем от завоевателите.

От този момент нататък Средец-София съществува и се развива като български средновековен град повече от пет века и половина (точно 573 години) до падането под турско владичество или като се изключи времето, когато е под византийско иго (XI—XII вв.) цели четири столетия той има българско управление. Търсейки по археологически път следите на развитието и измененията, настъпили в града, ние за сега сме принудени да приемем, че заедно със запазването на крепостните стени (разрушени едва след завладяването му от турците в 1382 г.) градът е запазил и основните линии на римската градска улична система, свързани с функционирането на главните порти. Установено е за някои улици, че трасето им е използвано и през XIV век, макар че нивото им е вече по-високо и над старата настилка лежи около 50—60 см., а другаде и по-висок отгъпан насип. При това улиците са стеснени на места — едно солидно средновековно жилище, което се датира от XII—XIV век, се надвесва над една от тях, забивайки основите си отчасти върху платното ѝ, но ориентирано правилно спрямо нея. Още по-интересен е фактът, че в една новооткрита сграда, строена през IV век и използвана продължително време, се наблюдава грижливо зазиждане на вход между две помещения с тухли и камък на кал, с декоративен градеж, подобен на *opus spicatum* и много характерен за Второто българско царство — времето на разцвета на керамопластичната украса. Това преграждане е направено, когато над старите полуразрушени мозаични подове е натрупан вече известен пласт. Но във всеки случай то показва, че през средновековието сградата е била в състояние да се използва с някои преустройства. Аналогични случаи на използване на стари римски сгради в италиански градове има дори до XIX век. Тези факти не трябва да ни очудват. Ако не бяха коренните промени, настъпили в града след завладяването му от турците, ние бихме имали запазени до днес, именно защото са преизползувани, много късно-антични сгради в София. Във всеки случай, така е било дълги векове. Съхраненото антично наследство е било източник на влияние и е изиграло своята роля чрез градове като Сердика — Средец — София.

Още много работа предстои, за да се открият пътищата и формите на проникване на това наследство като компонент на българската средновековна култура. Но във всеки случай този факт не може да се отрича и той дава многообразие и отлики на славянската култура в България, каквито не се откриват в други славянски страни.

MAGDALINA STANČEVA (Sofia)

SREDEC—SOFIA MÉDIÉVALE ET LA SERDICA ROMAINE

La formation de la cité médiévale bulgare s'est faite dans des circonstances différentes dans les diverses régions de l'Etat bulgare. Ces conditions différentes ont été provoquées tant par la création et le développement d'une agglomération urbaine déterminée, que par l'époque de son apparition — immédiatement après la création de l'Etat bulgare en 681, ou plus tard, lors de son extension territoriale.

L'aspect et le caractère des établissements humains qui se présentent déjà comme de vrais centres urbains, pendant le Premier Etat bulgare, sont très divers. On doit relever les très grandes différences entre les capitales, édifiées principalement par les soins du pouvoir central, et les cités en voie de formation, du type de castrum fortifié, près du village Car Asen, ou bien les citadelles telles que Pernik. Ceci, indépendamment des traits communs de la culture matérielle qui s'étaient établis, dès cette époque, par suite de l'unité ethnique des Slaves bulgares. Pendant le Second Etat bulgare, lorsque les conditions économiques et sociales du régime féodal en pleine maturité s'étaient imposées, ces différences se sont sensiblement atténuées. Et pourtant, même plus tard, ces villes bulgares qui avaient été créées sur des centres de l'époque romaine tardive ou des débuts de l'époque byzantine se distinguaient par leur aspect ou leur caractère. Il existe de plus une différence entre les agglomérations urbaines médiévales, établies sur le territoire abandonné des cités de l'antiquité tardive, comme Oescus et d'autres villes qui n'ont pas cessé d'exister, indépendamment du changement de population et des frontières politiques dans lesquelles elles ont continué de vivre ce qui est le cas de Serdica—Sredec, Odessos—Varna, Philipopolis—Plovdiv et autres.

Nous devons relever, dès le début, que les problèmes portant sur la culture médiévale de ces villes n'ont pas fait l'objet d'études étendues. Elles sont très malaisées et compliquées, car dans la plupart des cas, la vie sous la domination turque a détruit précisément la ville médiévale bulgare sans atteindre la base romaine sur laquelle celle-ci s'était superposée. Or, c'est en ceci que réside la difficulté. On peut difficilement apercevoir la pénétration de la vie médiévale dans la ville antique.

Nous nous sommes proposés d'examiner ici certains problèmes touchant le Sredec médiéval — l'actuelle Sofia. Les observations archéologiques, faites au cours des campagnes de constructions intensives de ces douze dernières années — nous ont considérablement facilité le travail. Ces observations sont de fait insuffisantes pour donner une image d'ensemble. Elles nous permettent cependant de faire certaines déductions.

Voici en grandes lignes la situation de Serdica telle qu'elle se présentait à l'époque romaine. La ville, édifiée sur un plan qui comprenait des ouvrages fortifiés et un urbanisme établi sur le modèle des villes provinciales romaines, connu, sous Constantin le Grand, une des périodes les plus brillantes de son histoire. En même

temps que certains édifices monumentaux plus anciens, on y éleva un grand nombre d'édifices remarquables tels que la rotonde St-Georges, l'édifice octogonal à l'est de celle-ci, de vastes bâtiments publics ornés de nombreuses mosaïques et plusieurs églises, aussi bien à l'intérieur qu'à l'extérieur du mur d'enceinte. Dans ses environs se trouvaient des propriétés florissantes. L'invasions des Huns au milieu du Ve s., qui dévastèrent tout sur leur chemin, mit un terme à l'existence de certaines d'entre elles, ce qui est confirmé d'ailleurs, par les dernières fouilles archéologiques. La ville, elle aussi, fut assez endommagée, mais elle retrouva très vite son ancienne prospérité. On remit en état les conduites d'eau, on répara certains édifices publics, près du mur d'enceinte oriental une nouvelle basilique vint remplacer l'ancienne église détruite et, au milieu de la grande nécropole, sur les ruines de l'ancienne église du cimetière, on éleva une monumentale basilique cruciforme à coupole et à trois nefs Ste- Sophie. On recouvrit, à l'extérieur, les murs d'enceinte d'une ceinture de briques et on y ajouta, en même temps, des tours triangulaires. Les tombes voûtées fastueuses de cette époque prouvent que Serdica connaissait une nouvelle prospérité.

Les sources nous font savoir que les Slaves et les Avars se préparaient à envahir le Sud du pays vers Thessalonique, ce qui sema la panique parmi les habitants fortunés de Serdica. Or, la ville continua son existence, et rien ne nous permet de croire qu'elle fut abandonnée lors des vagues slaves. De plus, nous n'avons pas trouvé de traces d'agglomérations slaves dans les alentours de Sofia. Cependant, on ne doit pas exclure cette possibilité. On a découvert, dans la ville même, seulement deux ou trois fragments de céramique et un vase entier qui pourraient être datés du VIIIe s., ou d'un peu plus tôt. On pourrait les attribuer à une infiltration pacifique de l'élément slave, mais ce n'est en aucune façon un phénomène général — nous ne disposons pas de données dans ce sens. La ville fut byzantine jusqu'en 809, lorsque le Khan Krum s'en empara. En outre, elle n'était pas seulement défendue par la garnison de la citadelle byzantine, mais abritait aussi une nombreuse population citadine. Ceci ressort des renseignements fournis par Théophane, selon lequel, lors de l'entrée de Krum à Serdica, il fit exécuter un grand nombre de citoyens.

Il semble donc que la ville se trouvait dans cette situation jusqu'à la campagne du Khan Krum dans les terres du sud-ouest, lorsqu'elle fut assiégée et prise au printemps, en 809. Sur cet événement, d'importance capitale, les renseignements historiques et archéologiques sont contradictoires.

Selon Théophane, les murs d'enceinte de Serdica ont été détruits par les armées de Khan Krum, et la garnison composée de 6 000 soldats et de nombreux citoyens, supprimée. On y mentionne même que la ville a été détruite. Il existe, en ce qui concerne les murs d'enceinte, de sérieux motifs qui permettent de contester l'exactitude de cette affirmation. Même si le siège avait provoqué certains dommages, ceux-ci ont été rapidement remis en état. On n'a établi ni changement du tracé, ni des reconstructions des fondements. La ceinture intérieure du mur, édifié en *opus mixtum* est conservée presque partout, et à de nombreux endroits aussi, la ligne de ceinture

extérieure en briques. Il en est de même des tours triangulaires qui en faisaient partie. A l'une des tours d'angle du mur d'enceinte et dans les pièces destinées aux gardes, construites à proximité, on a établi une couche archéologique dense datée, avec certitude, au IXe—Xe s. La céramique, dans cette couche, est très proche de celle, découverte dans les anciens centres bulgares de l'époque, et accuse, en outre, une grande similitude avec la céramique morave du IXe—Xe s. L'absence de la céramique grise à bandes lustrées est caractéristique. On n'en a trouvé aucun fragment. La résistance que le Sredec médiéval a opposée aux sièges prolongés byzantins de la fin du Xe s. et du début du XIe s., et lors du siège turc de plus de trois mois du XIVe s., viennent confirmer que les murs d'enceinte de la ville étaient en parfait état.

Mais, outre les murs, dont la conservation pourrait s'expliquer par le souci de défendre une ville devenue bulgare, la rotonde de l'église St-Georges a continué d'exister dans le même état, dans lequel elle a été trouvée par les Bulgares, lors de la conquête de la cité. La destruction de ses côtés latéraux a eu lieu avant le VIe s., comme cela est attesté par des trouvailles monétaires dans une tombe. Cette affirmation est valable aussi pour la basilique à trois nefs—Ste-Sophie. Malheureusement ce sont les seuls édifices parvenus jusqu'à nous, remontant à l'époque romaine tardive. Cependant, apparaissent des témoignages indirects qui montrent, quel avait été le comportement des Bulgares envers la ville conquise. Dans aucun des trois îlots (insulae) de Serdica, fouillés entièrement, on n'a pas découvert, dans les ruines des grands complexes architecturaux qui s'y trouvaient, des habitations du type des demi-huttes que nous connaissons des agglomérations du Premier Etat bulgare, en Bulgarie du Nord. Des traces de semblables habitations du IXe—Xe s. n'ont pas été mises au jour, même au cours des nombreuses fouilles archéologiques de sauvetage pratiquées dans les divers secteurs de Serdica. Non seulement, on n'y a pas découvert ce type d'habitation primitive, édiflée sans que l'on ait tenu compte des bâtiments existants, ou bien élevée sur leurs décombres, mais on n'y a pas trouvé les cloisonnements et les aménagements dits «barbares» qui séparent grossièrement les vastes salles à demi-détruites en petites pièces, comme c'est le cas à Oescus. D'autre part, aucune trace d'habitations du Premier Etat bulgare n'a été découverte sur le plateau des anciennes rues.

Ainsi donc, les faits exposés très brièvement nous autorisent de supposer que les Bulgares, entrés en conquérants dans Serdica, n'ont pas dévasté la ville, mais s'y sont établis et ont utilisé la plupart des édifices, tels qu'ils les avaient trouvés. Cette supposition est d'ailleurs parfaitement plausible aussi pour les considérations suivantes: — 1) la conquête de Serdica n'a pas eu lieu dans les premières décennies qui ont suivi la création de l'Etat bulgare, mais bien au cours de la période où cet Etat s'est consolidé et a poursuivi une extension territoriale, en incorporant les terres circonvoisines, peuplées de Slaves; 2) les Bulgares connaissaient depuis longtemps et avaient eu l'occasion d'apprécier les anciennes villes fortifiées; 3) la ville était vivante, habitable, et par conséquent utilisable.

A partir de ce moment, Sredec-Sofia a existée et s'est développée comme ville bulgare médiévale pendant plus de cinq siècles et demi (exactement 573 ans), jusqu'à sa chute sous la domination turque. Si l'on exclut le temps où elle est restée sous le joug byzantin (XIe—XIIe siècles), elle a eu, pendant quatre cents ans, une administration bulgare. Si l'on cherche à établir, par des moyens archéologiques, les traces du développement et des changements intervenus dans la ville, nous sommes bien obligés d'admettre qu'elle a conservé, en même temps que ses murs d'enceinte (détruits à peine après la conquête turque en 1382), dans ses grandes lignes, le système des artères urbaines romaines qui étaient en fonction des portes principales. Il a été établi pour certaines rues, que leur tracé avait été utilisé aussi au XIVe s., bien que leur niveau se soit élevé et se trouve de 50—60 cm au-dessus de l'ancien terrassement, et par endroits même encore plus haut. D'autre part, les rues sont rétrécies par endroits. On aperçoit une habitation solide médiévale du XIIe—XIVe s. qui surplombe l'une d'entre elles, en enfonçant ses fondations, en partie aussi sur le plateau, mais orientée correctement par rapport à cette dernière. Un fait encore beaucoup plus intéressant à signaler est celui d'un édifice nouvellement mis au jour, remontant au IVe s., et utilisé longtemps, sur lequel on remarque une entrée entre deux pièces, soigneusement murée de briques, de pierres et de boue, dans un système de construction décorative, semblable à l'*opus spicatum*, très caractéristique du second Empire bulgare — époque d'épanouissement de l'ornementation plastique de céramique. Cette séparation a été exécutée, lorsqu'une couche d'une certaine épaisseur est venue s'amonceler au-dessus des vieux pavements en mosaïque à demi détruits. De toute façon, cela prouve qu'au Moyen Age le bâtiment pouvait être utilisé avec certaines transformations. On trouve des cas analogues d'utilisation d'anciens édifices romains dans des villes d'Italie, même jusqu'au XIXe s. Or, ceci ne doit aucunement nous surprendre. Sans les profonds bouleversements, intervenus dans la ville de Sofia après sa prise par les Turcs, nous aurions certainement eu, même de nos jours, à Sofia des édifices de l'Antiquité tardive, précisément parce qu'ils avaient été transformés et employés. Et il en a été ainsi pendant de longs siècles. La conservation de l'héritage antique était une source d'influence et a joué un rôle important par le truchement de cités, telles que Serdica—Sredec—Sofia.

Il ne fait aucun doute que nous devons encore connaître de nombreux faits pour découvrir les voies et les formes de pénétration de cet héritage, qui est l'un des éléments de la culture médiévale bulgare, mais on ne saurait certainement pas le nier. C'est, en effet, grâce à ce legs que la culture slave de Bulgarie comporte une si grande diversité d'aspects que l'on ne trouve dans aucun autre des pays slaves.